

اخبار اهل بیت علیهم السلام
در میراث مکتوب مدائنی (م ۲۲۵ق)

حسین مرادی نسب

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۳۹۶

مرادی‌نسب، حسین، ۱۳۳۸-

اخبار اهل بیت (علیهم‌السلام) در میراث مکتوب مدائنی (م۲۲۵ق) / حسین مرادی‌نسب. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶.

شانزده. ۳۶۰ص: جدول. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۰۶: تاریخ اسلام؛ ۹۷)

ISBN: 978-600-298-168-4

بها: ۱۹۰۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیفا.

کتابنامه، ص. [۲۹۵] - ۳۰۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. تاریخ‌نویسی اسلامی - قرن ۳ق. - سرگذشت‌نامه و کتابشناسی. ۲. 9th century - Bio-bibliography

3. Islam - Historiography - تاریخ‌نویسی اسلامی - سرگذشت‌نامه و کتابشناسی. ۴. Bio-bibliography

5. Islam - Historiography - تاریخ‌نویسان مسلمان - سرگذشت‌نامه و کتابشناسی. ۶. Muslim - Bio-bibliography

7. historians. محدثان - سرگذشت‌نامه - کتابشناسی. ۷. Hadith - Authorities - Biography - Bibliography

الف. مدائنی، علی بن محمد، ۱۳۵-۲۲۵ق. ب پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۰۱۶/۹۰۷۲

Z6208/2م4 ۱۳۹۶

شماره کتابشناسی ملی

۴۸۹۱۳۲۹

اخبار اهل بیت (علیهم‌السلام) در میراث مکتوب مدائنی (م۲۲۵ق)

مؤلف: حسین مرادی‌نسب

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۶

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۹۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع اصلی برای دانشجویان رشته تاریخ اسلام، فرهنگ و تمدن اسلامی در مقاطع تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری قابل استفاده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلف محترم اثر، حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای حسین مرادی نسب و نیز از ناظر محترم جناب حجت الاسلام والمسلمین استاد محمدهادی یوسفی غروی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	سخن مؤلف
۵	مقدمه
۶	پیشینه تحقیق
۷	معرفی و منابع پژوهش
۷	خلیفه بن خیاط (م ۲۴۰ق)
۸	بالاذری، احمد بن یحیی بن جابر (م ۲۷۹ق)
۸	ثقفی، ابراهیم بن محمد (م ۲۸۳ق)
۹	یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن واضح (م ۲۸۲ یا ۲۸۴ق)
۱۰	طبری، محمد بن جریر بن یزید (م ۳۱۰ق)
۱۱	ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق)
۱۱	ابن فقیه همدانی (م ۳۴۰ق)
۱۱	مسعودی، علی بن حسین (م ۳۴۶ق)
۱۲	ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق)
۱۳	ابن ندیم، محمد بن اسحاق (م ۳۸۰ق)
۱۴	خطیب بغدادی (م ۴۶۳ق)
۱۴	حموی، یاقوت (م ۶۲۶ق)
۱۵	ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ق)
۱۶	صفدی، صلاح الدین خلیل بن ایبک بن عبدالله (م ۷۶۴ق)
۱۶	اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ق)
۱۷	آغا بزرگ طهرانی، محمد محسن بن علی (م ۱۳۸۹ق)
۱۸	سید محسن امین حسینی عاملی (م ۱۳۷۲ق)
۱۸	فؤاد سرگین (معاصر)
۱۹	زرکلی (م ۱۳۹۶ق)
۲۰	عمر رضا کحّاله (معاصر)

۲۱سیدعبدالعزیز طباطبایی (م۱۳۷۴ش)
۲۱احمدی میانجی، علی (۱۳۷۹ش)
۲۲تک‌نگاری درباره تاریخ‌نگاری و مؤرخان
۲۳انگیزه تاریخ‌نگاران تک‌نگار
۲۵جایگاه مؤلفان تک‌نگار در قرن دوم و سوم هجری
۲۶ساختار و محتوای کتاب‌های تک‌نگار
۲۶بررسی ماندگار نبودن تک‌نگاری‌ها

فصل اول: مدائنی و خاندان او

۲۹۱-۱. شخصیت مدائنی
۳۲۱-۲. مدائنی از نظر رجال‌شناسان
۳۳۱-۳. منزلت علمی مدائنی
۳۵۱-۴. مذهب مدائنی
۳۷۲-۱. شیوه تاریخ‌نگاری مدائنی
۳۸مشایخ مدائنی
۳۹عوانة بن الحکم بن عوانة (م۱۴۷ق)
۴۰ابوعبیده معمر بن المثنی (م۲۰۹/۲۱۳ق)
۴۲ابومخنف (م۱۵۷ق)
۴۳هشام بن محمد بن سائب بن بشر بن عمرو کلبی (م۲۰۶)
۴۴شاگردان مدائنی
۴۴ابن النطاح، محمد بن صالح بن مهران (م۲۵۲ق)
۴۵زبیر بن بکار (م۲۵۶ق)
۴۶حارث بن ابی‌اسامة (م۲۸۲ق)
۴۶احمد بن الحارث بن مبارک خزاز (م۲۵۷ق)
۴۷ابن‌شَبَّه (م۲۶۲ق)

فصل دوم: موضوعات اخبار اهل بیت (علیهم‌السلام) در آثار مدائنی

۴۹۱-۲. مقدمه
۴۹موضوعات مربوط به پیش از اسلام و پس از آن در آثار مدائنی
۵۰اخبار مربوط به زمان حضرت علی (علیه‌السلام)
۵۱موضوعات مربوط به امام حسن (علیه‌السلام)
۵۲موضوعات مربوط به امام حسین (علیه‌السلام) تا امام صادق (علیه‌السلام)
۵۳موضوعات مربوط به امام کاظم (علیه‌السلام) و بعد از ایشان
۵۳بررسی آثار مدائنی
۵۴آثار مدائنی مربوط به اهل بیت (علیهم‌السلام)

٥٤	كتاب أمّهات النبي ﷺ
٥٥	كتاب العواتك
٥٦	كتاب صفة النبي ﷺ
٥٨	كتاب اخبار المنافقين
٥٩	كتاب تسمية المنافقين و من نزل فيه القرآن منهم و من غيرهم
٦٠	كتاب عهود النبي ﷺ
٦١	كتاب عهود النبي آخر
٦١	كتاب اخبار النبي ﷺ
٦٢	كتاب تسمية الذين يؤذون النبي ﷺ
٦٤	كتاب تسمية المستهزئين الذين جعلوا القرآن عضين
٦٥	كتاب رسائل النبي ﷺ
٦٥	كتاب كُتِبَ النبي ﷺ إلى الملوك و
٦٦	أسماء كُتِبَ النبي ﷺ
٦٧	كتاب آيات النبي ﷺ
٦٨	كتاب إقطاع النبي ﷺ
٦٩	كتاب فتوح النبي ﷺ
٧٠	كتاب صلح النبي ﷺ
٧١	كتاب خُطِبَ النبي ﷺ
٧١	كتاب المغازى [مغازى النبي ﷺ]
٧٢	كتاب سرايا النبي ﷺ
٧٣	كتاب الوفود (و يحتوى على وفود اليمن، وفود مضر، وفود ربيعة)
٧٤	كتاب دعاء النبي ﷺ
٧٥	كتاب خبر الإفك
٧٦	كتاب ازواج النبي ﷺ
٧٧	كتاب عمّال النبي ﷺ على الصدقات
٧٨	كتاب ما نهى عنه النبي ﷺ
٧٩	كتاب حجة ابى بكر الصديق
٨٠	[اخبار آباء النبي ﷺ] يا اخبار النبي ﷺ
٨٠	كتاب الخاتم والرسول [النبي ﷺ]
٨١	كتاب من كُتِبَ له النبي ﷺ كتاباً و أماناً
٨٢	كتاب أموال النبي و كُتّابه و من كان ترد عليه الصدقة من قريش العرب
٨٢	كتاب العباس بن عبدالمطلب
٨٣	كتاب اخبار أبى طالب و ولده
٨٤	كتاب خطب على ﷺ
٨٥	كتاب عبدالله بن العباس

۸۵ کتاب علی بن عبد الله بن عباس
۸۵ کتاب آل أبي العاص
۸۷ کتاب فضائل محمد بن الحنفية (م ۸۱ق)
۸۸ کتاب فضائل جعفر بن أبي طالب (م ۸م)
۸۹ کتاب فضائل الحارث (الحرث) بن عبدالمطلب
۹۰ کتاب فضائل عبد الله بن جعفر
۹۱ کتاب معاوية بن عبد الله
۹۱ کتاب عبد الله بن معاوية
۹۳ کتاب (أمر) محمد بن علی بن عبد الله بن عباس
۹۴ کتاب هجاء حسن لقریش
۹۵ کتاب أسماء من قُتِلَ مِنَ الطالبيين
۹۶ کتاب الفاطميات
۹۷ کتاب تسمية الخلفاء و [کتابهم] کُتاهم و أعمارهم
۹۷ کتاب الردة
۹۸ کتاب الجمل
۹۹ کتاب الغارات
۹۹ کتاب النهروان
۱۰۰ کتاب الخوارج
۱۰۱ کتاب بنی ناجية والخريت بن راشد و مصلقة بن هبيرة
۱۰۲ کتاب مختصر الخوارج
۱۰۲ کتاب حُطَبَ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ
۱۰۳ کتاب حُطَبَ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ و كُتُبُهُ إِلَى عَمَّالِهِ
۱۰۳ کتاب حزة واقم
۱۰۴ کتاب مقتل الحسين عَلَيْهِ السَّلَامُ
۱۰۵ کتاب الخَوَنة لامير المؤمنين عَلَيْهِ السَّلَامُ
۱۰۶ کتاب أخبار أهل بيت عَلَيْهِ السَّلَامُ
۱۰۶ کتاب وقعة صفين
۱۰۷ نوآوری مدائنی در ایجاد برخی عنوان ها و آثار
۱۰۹ نقد برخی از گزارش های مدائنی
۱۰۹ نقش گزارش مدائنی در باره ازدواج ها و طلاق های امام حسن عَلَيْهِ السَّلَامُ
۱۰۹ فضاسازی در جعل گزارش های تاریخی
۱۱۱ شخصیت امام حسن عَلَيْهِ السَّلَامُ
۱۱۲ محمد بن سیرین (م ۱۰ق)
۱۱۳ بلاذری (م ۲۷۹ق)
۱۱۸ بستر تاریخی جعل حدیث مطلق از جهت زمان و مکان

١٢٠ نقد گزارش های دیگر مدائنی
١٣١ نتیجه گیری

فصل سوم: نصوص المدائنی حول اخبار اهل البيت عليهم السلام

١٣٥ تجلیل عبدالمطلب لمحمد <small>صلى الله عليه وآله</small>
١٣٥ حفر زمزم
١٣٦ عبدالله بن عبدالمطلب يا و أمهاته
١٣٦ مولد النبي <small>صلى الله عليه وآله</small>
١٣٧ الحصار في شعب أبي طالب
١٣٧ هبة رسول الله <small>صلى الله عليه وآله</small> لفاطمة بنت أسد
١٣٧ يعرض النبي <small>صلى الله عليه وآله</small> نفسه على قبائل العرب
١٣٧ مؤاخاة النبي <small>صلى الله عليه وآله</small> و علي <small>عليه السلام</small>
١٣٨ أول سرية حمزة بن عبدالمطلب
١٣٨ غزوة الأبواء
١٣٨ تسمية من استشهد مع رسول الله <small>صلى الله عليه وآله</small> ببدر
١٣٩ أول قاتل جمهور المشركين و هو أول يوم علا فيه الاسلام
١٤٠ تزويج علي <small>عليه السلام</small> بفاطمة <small>عليها السلام</small>
١٤٠ أول غزوة غزوة ودان
١٤٠ أول لواء عقد في السلام
١٤٠ اهداء زيد لرسول الله <small>صلى الله عليه وآله</small>
١٤١ تزويج النبي <small>صلى الله عليه وآله</small> بعائشة
١٤١ غزوة أحد
١٤٢ أول ما صلى رسول الله <small>صلى الله عليه وآله</small> صلاة الخوف
١٤٣ لقب حمزة بن عبدالمطلب
١٤٣ سنة اربع بئر معونة
١٤٣ غزوة السويق
١٤٣ سنة خمس
١٤٣ هلاكة عمرو بن عبدود <small>عليه السلام</small> بيد علي <small>عليه السلام</small>
١٤٦ صلح الحديبية
١٤٦ أول من بايع رسول الله <small>صلى الله عليه وآله</small> بيعة الرضوان
١٤٦ عائشة بنت أبي بكر
١٤٧ ابو جندل
١٤٧ سهيل بن بيضاء
١٤٧ سنة سبع في تاريخ فتح خيبر
١٤٨ سنة ثمان في فتح مكة

١٤٨	وفود العرب على النبي ﷺ
١٤٩	كتاب النبي ﷺ إلى بطون حمير
١٤٩	كتاب النبي ﷺ لبنى أسد
١٥٠	كتاب النبي ﷺ لقيس بن الحصين
١٥٠	كتاب النبي ﷺ لثور بن عذرة
١٥٠	كتاب النبي ﷺ إلى سعيير بن عداء
١٥٠	كتاب النبي ﷺ إلى معاذ بن جبل في التعازي لوفاة ولده
١٥١	إسلام عمرو بن معديكرب زمن النبي ﷺ
١٥٢	أول فرس عقر في الاسلام
١٥٢	أول من مشت الرجال معه و هو راكب الاشعث بن قيس
١٥٣	غزوة حنين
١٥٤	سنة تسع غزوة تبوك
١٥٤	بعث رسول الله ﷺ علياً عليه السلام إلى اليمن
١٥٤	قول النبي ﷺ حول علي عليه السلام
١٥٤	هدية النبي ﷺ لابنته فاطمة عليها السلام
١٥٥	محنة النبي ﷺ للحسن عليه السلام
١٥٥	أحب الخلق عند النبي ﷺ (حديث الطير)
١٥٥	سحر البيان
١٥٦	جد الفرزدق عند النبي ﷺ
١٥٦	طلب النبي ﷺ من الله عز و جل لعلي عليه السلام
١٥٦	خير البرية بعد النبي ﷺ
١٥٧	قضاوة أمير المؤمنين علي عليه السلام
١٥٧	خطبة النبي ﷺ أم سلمة
١٥٧	حول الحجاب
١٥٧	حول ولاية الأمر
١٥٨	احتضار النبي ﷺ
١٥٨	ارتحال الرسول ﷺ
١٥٨	حول البيعة بعد ارتحال النبي ﷺ
١٥٩	قول أبي سفيان في البيعة
١٥٩	اعتراض الحسن عليه السلام لابي بكر
١٥٩	تحريق عمرباب فاطمة عليها السلام
١٦٠	قول سلمان في بيعة أبي بكر
١٦٠	دفن فاطمة الزهراء عليها السلام
١٦٠	عدم بيعة علي عليه السلام
١٦١	تخاصم عباس و علياً عليه السلام حول ميراث النبي ﷺ

١٦١	في خلافة عمر بن الخطاب
١٦١	استشارة عمر علياً <small>عليه السلام</small> في أمر القادسية
١٦١	حول عبقرية بلال
١٦٢	اخراج الخاتم من قبر النبي <small>صلى الله عليه وآله</small>
١٦٢	خطبة سعيد بن العاص أم كلثوم بنت علي <small>عليه السلام</small>
١٦٢	في خلافة عثمان
١٦٢	اصحاب علي <small>عليه السلام</small> و معاوية
١٦٤	رجوع المصريين إلى المدينة
١٦٤	ايصال خبر قتل عثمان بعائشة
١٦٤	تغيير موضع عائشة بعد سمع قتل عثمان
١٦٧	دفن عثمان في حُش كوكب
١٦٧	خطبة أبي الهيثم لبدء خلافة علي <small>عليه السلام</small>
١٦٧	ارسال علي <small>عليه السلام</small> جرير بن عبدالله لطلب البيعة من معاوية
١٧٠	كتابة معاوية لعلی <small>عليه السلام</small> في تسليم قاتلي عثمان اليه
١٧١	الناكثون يطلبون علياً بدم عثمان
١٧١	خطبة علي <small>عليه السلام</small> في المدينة لخروج الى العراق
١٧٢	بيعة الناس علياً <small>عليه السلام</small>
١٧٣	نزول علي <small>عليه السلام</small> الزاوية (حرب الجمل)
١٧٦	تعذيب عثمان بن حنيف والى البصرة بيد الناكثين
١٧٧	قتال حكيم بن جبلة مع الناكثين
١٧٨	أول قتال كان بين فريقين من أهل القبلة
١٧٩	كتاب عائشة الى زيد بن صوحان
١٨٠	أمر عائشة بقتل عثمان بن حنيف
١٨١	بيعة اهل الكوفة لعلی <small>عليه السلام</small>
١٨١	اخبار حرب الجمل
١٨٦	مقتل زبير بن العوام
١٨٨	امر علي <small>عليه السلام</small> بعقر جمل عائشة
١٨٩	الرايات في حرب الجمل
١٩١	عدد من قتل في حرب الجمل
١٩٢	عدد القوة في حرب صفين
١٩٢	سيرة علي <small>عليه السلام</small> في حرب الجمل
١٩٣	كتاب علي <small>عليه السلام</small> الى أهل الكوفة
١٩٣	بعث محمد بن ابي بكر الى الكوفة من جانب علي <small>عليه السلام</small>
١٩٣	حضور جماعة عند علي <small>عليه السلام</small> بالربذة
١٩٤	عثمان بن حنيف بالربذة عند علي <small>عليه السلام</small>

- ١٩٤ بعث على عليه السلام ابنه الحسن عليه السلام وعمار بن ياسر الى الكوفة
- ١٩٥ قول في معنى «الشوط بطين»
- ١٩٥ اسارة جميل بن كعب في حرب الجمل
- ١٩٦ أول من شهر سيفه في سبيل الله
- ١٩٧ درع على عليه السلام مفقود في يوم الجمل
- ١٩٧ كتاب أبي الأسود إلى علي عليه السلام حول ابن عباس
- ١٩٩ مجئ مرزبان مرو بعد حرب الجمل و كفره بعد الصلح
- ١٩٩ بعث على عليه السلام خليد بن طريف الى خراسان
- ١٩٩ بعث على عليه السلام جعدة بن هبيرة الى خراسان
- ٢٠٠ زينة الخلافة
- ٢٠٠ علم على عليه السلام
- ٢٠٠ مكاتبة زياد بن أبيه و امير المؤمنين عليه السلام
- ٢٠٣ اخراج اهل فارس سهل بن حنيف من بلدهم
- ٢٠٣ سبب ارسال زياد الى فارس
- ٢٠٤ ابن عباس عامل حج في إمارة على عليه السلام في سنة ٣٩ق
- ٢٠٤ براء بن عازب في حرب الجمل
- ٢٠٤ عتاب على عليه السلام لعدم حضور الناس في حرب الجمل
- ٢٠٥ الذرة بيد علي عليه السلام
- ٢٠٦ زياد عامل على عليه السلام بفارس
- ٢٠٦ شكايه على عليه السلام الى الاشر من [الحاق] الناس الى معاوية
- ٢٠٧ مطالبة أصحاب من امير المؤمنين عليه السلام
- ٢٠٨ مكاتبة معاوية و علي عليه السلام حول فضائل معاوية
- ٢٠٩ مكاتبة معاوية و امير المؤمنين علي عليه السلام
- ٢١١ ولاية قيس بن سعد بمصر
- ٢١٢ مكاتبة امير المؤمنين عليه السلام و محمد بن ابي بكر
- ٢١٣ محمد بن أبي بكر و خروج جماعة من مصر
- ٢١٤ شهادة مالك الاشر
- ٢١٥ تحريض معاوية لقتل مالك الاشر
- ٢١٦ ايصال خبر شهادة مالك الاشر بعلي عليه السلام
- ٢١٦ الحاق عامل على عليه السلام بمعاوية
- ٢١٩ حركة عمرو بن العاص إلى مصر و ولاية محمد بن ابي بكر
- ٢٢٠ مكاتبة على عليه السلام و ابن العباس بعد شهادة محمد بن أبي بكر
- ٢٢١ تعزية ابن عباس إلى علي عليه السلام في شهادة محمد بن أبي بكر
- ٢٢١ لعن علي عليه السلام معاوية و عمرواً و بسرأ
- ٢٢٢ اجراء الحد على شارب الخمر

٢٢٢	شماثل على عليه السلام
٢٢٢	أمر على عليه السلام بعض عمال عمر
٢٢٢	طعام على عليه السلام
٢٢٣	قول الامام الحسن في دابة الارض
٢٢٣	عمار ياسر و فضائل اهل بيت عليه السلام
٢٢٣	صدق الله و رسوله
٢٢٤	سؤال الحجاج من الحسن البصرى في فضل على عليه السلام
٢٢٤	على عليه السلام أفضل أم جعفر
٢٢٤	من آل محمد عليه السلام
٢٢٤	طلب المغفرة لعلي عليه السلام
٢٢٤	ارتداد بعض الناس و قتلهم على عليه السلام
٢٢٥	أى القبائل أشدّ الاعداء في حرب صفين
٢٢٥	مدح على عليه السلام
٢٢٥	أداء الدية من بيت المال
٢٢٥	قول على عليه السلام للمغيرة بن شعبة
٢٢٦	جزاء سب على عليه السلام
٢٢٦	إرسال جند معاوية إلى الكوفة
٢٢٦	مجيء على عليه السلام الى الكوفة بعد حرب صفين
٢٢٧	كتاب عمرو بن العاص إلى ابن عباس
٢٢٩	قاتل عمار بن ياسر
٢٢٩	الحارث بن نصر الجشمى في حرب صفين
٢٣٠	الموت عند على عليه السلام
٢٣٠	رضاء معاوية الى عمرو بن العاص و رضاء الناس الى أبو موسى للتحكيم
٢٣١	الحكمين
٢٣١	إنكار التحكيم
٢٣٢	كتاب على عليه السلام إلى زياد حول معاوية أنه كالشيطان
٢٣٢	مكاتبة معاوية و زياد
٢٣٣	مشاورة معاوية مغيرة بن شعبة حول زياد بن أبيه لجلبه إلى معاوية
٢٣٤	استلحاق معاوية زياد بن أبيه
٢٣٧	ظهور الخوارج
٢٤٠	مبارزة على عليه السلام و عمرو بن العاص في صفين
٢٤١	عبد الله بن عباس و أبو موسى في الحكمين
٢٤١	مبارزة بسر بن ارطاة و على عليه السلام
٢٤٢	حوار عقيل و معاوية
٢٤٣	الخوارج

٢٤٣	محاورة على <small>عليه السلام</small> و الخوارج
٢٤٥	كتاب معاوية الى قيس بن سعد
٢٤٥	قول معاوية الى فتيان من بنى عبد مناف
٢٤٥	خبر النهروان
٢٤٦	لعن عمرو بن العاص مع قتل ذو الثدية
٢٤٦	خطبة على <small>عليه السلام</small> بعد النهروان
٢٤٦	خطبة على <small>عليه السلام</small> بعد أمر النهروان
٢٤٨	كتاب معاوية الى عماله لسب <small>عليه السلام</small>
٢٤٩	خبر بسر بن ارطاة و ذبح ابني عبيد الله بن عباس
٢٥٠	أمر ابن ملجم و مقتل امير المؤمنين على <small>عليه السلام</small>
٢٥١	شهادة على <small>عليه السلام</small>
٢٥١	أبيات في حول شهادة على بن أبي طالب <small>عليه السلام</small>
٢٥٢	و قالت أم العريان بنت الهيثم في علي:
٢٥٢	مدة ولاية على <small>عليه السلام</small>
٢٥٢	مزار على <small>عليه السلام</small>
٢٥٣	فضيلة على <small>عليه السلام</small>
٢٥٤	تفاخر معاوية
٢٥٤	أذينة العبدى
٢٥٤	الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٥٤	بيعة الناس مع الامام الحسن <small>عليه السلام</small> و اقبال معاوية الى العراق
٢٥٥	نساء الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٥٦	خطبة الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٥٧	كلام ابن قسوة للحسن <small>عليه السلام</small>
٢٥٨	تنازع عمرو بن سعيد و الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٥٨	بشاشة العدو من شهادة الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٥٩	شهادة الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٦٠	زمن شهادة الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٦٠	عدم وفاء معاوية لعهدده
٢٦١	سرور معاوية من شهادة الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٦١	وصية الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٦٢	تقيبيل ابو هريرة الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٦٢	كتاب معاوية الى قيس بن سعد و لحاقه إليه
٢٦٣	أخبار صفات الامام الحسن <small>عليه السلام</small> لمعاوية
٢٦٣	اعطاء المال للشاعر من جانب الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٦٣	أسخى الناس

٢٦٣	ورود فاطمة <small>عليها السلام</small> مع الحسن و الحسين على النبي <small>صلى الله عليه وآله</small>
٢٦٤	تزوج أم كلثوم
٢٦٤	<small>عليه السلام</small> الامام الحسين
٢٦٤	كلام مروان إلى الامام الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٦٤	حركة الشيعة الى العراق و كتابهم الى الامام الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٦٨	قيام الامام الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٦٨	جواب الامام الحسين <small>عليه السلام</small> الى معاوية
٢٧٠	أخبار عبدالله بن عباس مع ابن الزبير حول بني هاشم
٢٧١	حج معاوية و الامام الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٧٢	حوار معاوية و جارية بن قدامة حول علي <small>عليه السلام</small>
٢٧٢	حوار معاوية و ابن الزبير حول علي <small>عليه السلام</small>
٢٧٣	سعى معاوية لتتقيص على <small>عليه السلام</small>
٢٧٣	كتاب معاوية الى الحسين بن علي <small>عليه السلام</small>
٢٧٣	جواب الامام الحسين <small>عليه السلام</small> الى معاوية
٢٧٤	حارثه بن بدر والى امير المؤمنين علي <small>عليه السلام</small> في نواحي فارس
٢٧٥	بشاشة معاوية من شهادة علي <small>عليه السلام</small>
٢٧٥	شهادة الكذب على حجر بن عدى
٢٧٦	اعتراض عائشة بقتل حجر بن عدى
٢٧٦	الجموح بن عمرو في صقين
٢٧٧	ظبيان بن عمارة التميم من أصحاب علي <small>عليه السلام</small> و الامام الحسن <small>عليه السلام</small>
٢٧٧	ندامة معاوية على قتل حجر بن عدى
٢٧٨	رسائل اهل الكوفة الى الامام الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٧٨	مسلم بن عقيل و ابن اشعث
٢٧٩	حول شهادة مسلم بن عقيل
٢٧٩	شهادة الامام الحسين <small>عليه السلام</small> و أهل بيته
٢٨١	شهادة العباس بن علي <small>عليه السلام</small>
٢٨١	أول من قُتل بكر بلاء من أولاد أبي طالب
٢٨٢	شهادة ابوبكر بن عبدالله بن جعفر ... يوم الحرة
٢٨٢	اطلاع عبدالله بن جعفر من شهادة الامام الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٨٣	إجابة دعاء الامام السجاد <small>عليه السلام</small> حول عبيد الله بن زياد
٢٨٣	حول المختار
٢٨٤	بيعة أهل الكوفة مع المختار لطلب دم الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٨٥	في امامة الامام السجاد <small>عليه السلام</small>
٢٨٥	جواب الامام السجاد <small>عليه السلام</small> الى عبد الملك مروان في حول تزويج إلاماء
٢٨٥	كتاب الإمام الحسين <small>عليه السلام</small> الى الأحنف

٢٨٦الحسن بن الحسن
٢٨٦فى إمامة الامام الباقر <small>عليه السلام</small>
٢٨٦زيد بن على
٢٨٧الموت عند مزار الامام الحسين <small>عليه السلام</small>
٢٨٧حول التوحيد
٢٨٧شهادة الامام الباقر <small>عليه السلام</small>
٢٨٧أميمة بنت الحسين بن على بن أبى طالب <small>عليه السلام</small> المعروفة بسكينة
٢٨٨بيعة المنصور محمد بن عبدالله
٢٨٨محمد بن عبدالله و مقتله
٢٩٠خروج ابراهيم بن عبدالله
٢٩٠شعر لابراهيم باخمرا
٢٩٢صاحب فخ
٢٩٢سيد الحميرى
٢٩٣لقاء هارون الرشيد الامام الكاظم <small>عليه السلام</small>
٢٩٣الإمام الرضا <small>عليه السلام</small>
٢٩٤المتفرقات
٢٩٥مناجى و مأخذ
٣٠٩فهرست كتابهاى مدائنى
٣٠٩كتب المدائنى فى أخبار النبى <small>صلى الله عليه وآله</small>
٣١٠كتب المدائنى فى أخبار قريش
٣١٢كتب المدائنى فى أخبار مناكح الأشرف و أخبار النساء
٣١٣كتب المدائنى فى أخبار الخلفاء
٣١٤كتب المدائنى فى الاحداث
٣١٦كتب المدائنى فى الفتوح
٣١٨كتب المدائنى فى أخبار العرب
٣١٨كتب المدائنى فى أخبار الشعراء و غيرهم
٣٢٠تأليفات الأخرى من المدائنى
٣٢٢من تأليفات الأخرى المدائنى

نمايهها

٣٢٥نمايه آيات
٣٢٧نمايه روايات
٣٢٨نمايه اشخاص
٣٥٣نمايه كتابها
٣٥٨نمايه مكانها

سخن مؤلف

مدائنی از اخباریانی است که در تاریخ‌نگاری اسلامی قرن سوم نقش اساسی داشته است. وی در تک‌نگاری که زیر مجموعه‌ای از تاریخ‌نگاری اسلامی است آثار بسیاری در موضوعات مختلف به رشته تحریر درآورده است. نبوغ علمی او دلالت بر آگاهی گسترده‌ی وی در زمینه‌های گوناگون علوم است به طوری که فهرست‌نگاران کتاب‌های بی‌شماری را برای او برشمرده‌اند که تنها نامی از آنها در کتاب‌ها باقی مانده است و گزارش‌ها یا ذکر برخی از کتاب‌های او را می‌توان در تألیفات مؤلفان پس از او یافت.

هدف از پژوهش حاضر نشان دادن گستره فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن سوم است که چگونه محدثانی همچون مدائنی صرف‌نظر از مذهب، نقش اساسی در ایجاد شاخه‌های دانش تاریخ‌نگاری اسلامی داشته‌اند و مؤلفان پسینی در تکمیل دانش آنان کوشیده‌اند یا با ابتکارات نوی در طول تاریخ در شکوفایی این دانش‌ها نقش‌آفرین و تأثیرگذار در فرهنگ و تمدن اسلامی بوده‌اند. اگر بتوان در تمام موضوعاتی که مدائنی آثاری نگاشته است تحقیقاتی انجام داد و در مجموعه‌ای گردآوری کرد به حق می‌توان آن مجموعه را یک دایرة المعارف تمدنی و فرهنگی شمرد که نقش وی را در تاریخ‌نگاری اسلامی بیش از پیش آشکار می‌سازد. این کار مجالی بسیار می‌طلبد تا به سرانجامی برسد.

در عین حال مدائنی برخی از موضوعات خود را همانند بسیاری از محدثان گذشته است از مؤلفان پیشین وام گرفته است؛ اما برخی از موضوعات نگاشته وی از ابتکارات بکر اوست که برخی از مؤلفان پس از او به موضوعات جدید او توجه کرده‌اند و درباره همان موضوع، کتاب نوشته‌اند. از سویی چون این کتاب‌های تک‌نگار موجود نیست و از میان رفته است نمی‌توان

آنان را با هم مقایسه کرد و تفاوت‌های آن را به دست آورد؛ اما با مراجعه به کتاب‌های دیگر می‌توان برخی از گزارش‌های دیگران در یک موضوع را با گزارش مدائنی و دیگران سنجید و صحت و سقم آن را به دست آورد، حتی اضافات و کاستی‌ها را مشخص کرد. این کار جز با احیای آثار گذشتگان ممکن نیست. باید بتوان گزارش‌های هر یک از مؤلفانی که در موضوعات مختلف کتاب نوشته‌اند و گزارش‌های آنان در منابع مختلف موجود است را به دست آورد و در مجموعه‌ای گردآوری کرد. خوشبختانه امروزه احیای آثار فراموش شده یا از بین رفته در مراکز پژوهشی مورد توجه جدی محققان قرار گرفته است.

باید اذعان داشت که کار بزرگ این محدثان آن بود که با تک‌نگاری‌های خود، زمینه خوبی برای نگارش تواریخ عمومی در دوره‌های بعدی را به وجود آوردند و افرادی مانند طبری با مراجعه به این تک‌نگاشته‌ها توانستند کتاب تاریخ بنویسند. گرچه باید گفت در طول تاریخ برخی از موضوعات تک‌نگاری تألیف شده در دست برخی از مؤلفان موجود بوده و در تألیفاتشان از آن بهره برده‌اند.

در پژوهش حاضر تلاش شده است تا کتاب‌هایی که فهرست‌نگاران و دیگران از مدائنی درباره اهل بیت (علیهم السلام) نام برده‌اند، با ذکر عنوان موضوع آن تبیین شود و سیر تطورات و گسترش آنها نشان داده شده است، گرچه در برخی از موارد ممکن است با نقصان و کاستی‌هایی همراه باشد. انگیزه هر یک از محدثان در ثبت گزارش‌ها در موضوعات متفاوت است و همین تفاوت سبب شده که برخی از آنان حقایق را به درستی گزارش نکنند یا تحریف نمایند. انگیزه مؤلفان به نقش حاکمیت، مذهب، تعصب، قبیله‌گرایی، محلی و موارد دیگر در نگارش کتاب مؤثر بوده است.

در این پژوهش به گزارش‌هایی که از مدائنی درباره اهل بیت (علیهم السلام) در منابع گوناگون بوده گردآوری شده است و سپس گزارش‌ها دسته‌بندی موضوعی شده است به طور مثال اخبار مربوط به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و هر امامی در جای خودش قرار گرفته است. باید یادآور شد آوردن این گزارش‌ها دلیل بر پذیرفتن همه آن گزارش‌ها نیست؛ زیرا برخی از گزارش‌ها با مبانی قرآنی و اعتقادات شیعه سازگار نیست به همین جهت بخشی از این اخبار جداگانه نقد و بررسی شده و تعداد دیگری نیز به صورت پانوشت نقد شده است.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از اساتید محترم به‌ویژه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین استاد محمدهادی یوسفی غروی که با نظرات و راهنمایی‌های ارزشمندشان خود بر غنای این

پژوهش افزودند، تشکر نمایم. همچنین از مسئولان محترم پژوهشگاه، کادر پژوهشی، اعضای شورای علمی گروه تاریخ اسلام و به خصوص مدیر محترم گروه تاریخ جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای رمضان محمدی، که هر یک از آنان به نحوی در این پژوهش علمی سهیم بوده‌اند سپاسگزاری کنم. در این مجال از ویراستار محترم جناب حجت الاسلام والمسلمین سعیدرضا علی‌عسگری و نیز از کارشناس محترم گروه تاریخ جناب آقای اسماعیل یارمحمدی که افزون بر امور اداری مربوط به طرح، روخوانی نهایی متن و نمایه‌گیری آن را بر عهده داشته‌اند سپاسگزاری کنم. از مجموعه انتشارات پژوهشگاه به خصوص جناب آقای سیدحسین مرتضوی که مقدمات نشر کتاب و امور مربوط به آن را انجام دادند، تشکر می‌کنم.

باید گفت آنچه در این پژوهش پیش روی شماست حاصل چندین سال تلاش بی‌وقفه بوده است تا رشد دانش تاریخ‌نگاری اسلامی و شاخه‌های آن را در قرن سوم نشان داده شود. در عین حال معترفیم که این نوشتار خالی از نقص نیست و اهل علم و قلم با ارائه نظرات خود ما را در پویای این پژوهش کمک نمایند.

و ماتوفیقی الا بالله

حسین مرادی نسب

۱۳۹۶

مقدمه

با طلوع اسلام و استمرار حاکمیت آن در شبه جزیره حجاز و گسترش نفوذ آن به مناطق و کشورهای دیگر، بستر مناسبی برای تاریخ‌نگاران اسلامی پدید آمد تا بسیاری از حوادث سرزمین‌های اسلامی را ثبت و ضبط کنند. آغاز شروع تاریخ‌نگاری اسلامی در مدینه و سپس عراق بود که آن دو شهر پایه‌گذار مکتب مدینه و عراق شدند و اندیشه‌های این دو مکتب از سوی صحابه و بعد تابعین، به مناطق دیگر گسترش یافتند؛ گرچه عوامل دیگری در بسترسازی تاریخ‌نگاری اسلامی نقش اساسی داشته‌اند که لازم است بررسی شوند.

هریک از مکاتب مدینه و عراق (کوفه و بصره) به نوعی بیشتر تکیه بر ارزش‌های دینی و تعصبات مذهبی، اندیشه‌های سیاسی، فکری و اجتماعی، و رقابت‌های قبیله‌ای داشتند و همین عوامل تأثیرگذاری در جامعه داشته و محدثان و مورخان را تحت تأثیر همین فضا قرار داده و می‌دهد. انگیزه‌های متفاوت مؤلفان بر سر برخی موضوعات تاریخی سبب درگیری میان آنان شده است؛ گاهی نیز برخی از آنان به موضوعات چالش‌زا توجه نکرده و به آنها نپرداخته‌اند و برخی دیگر به آنها پرداخته‌اند، مانند ردیه‌نویسی، سقیفه‌نگاری، مثالب‌نگاری. موارد بسیاری از این دست را می‌توان نام برد که حجم وسیعی از وقایع تاریخی را در بر دارند.

بیشتر محدثان اخباری و مورخان اسلامی در قرن دوم و سوم هجری به تک‌نگاری در موضوعات خاص و جزئی علاقه داشته و به تألیف آن پرداخته‌اند. از پیشگامان در تک‌نگاری تاریخی می‌توان از ابومخنف (م ۱۵۷ق)، هشام کلبی (م ۲۰۴ یا ۲۰۶ق)، واقدی (م ۲۰۷ق)، مدائنی (م ۲۲۵ق)، علی بن عبدالله مدینی (م ۲۳۴ق)، وثیمة بن موسی فارسی، معروف به وشاء فسوی (م ۲۳۷ق) و جاحظ (م ۲۵۵ق) نام برد. هر یک از آثار ارزشمند محدثان در موضوعات جزئی دست‌مایه تدوین آثار در دوره‌های بعدی شد و کتاب‌های تاریخ عمومی از دل همین

تک‌نگاری‌ها پدید آمدند و زمینه سیر، تطور و گسترش در موضوعات مختلف را فراهم آوردند. در این کتاب به نقش اساسی و محوری مدائنی، از محدثان اخباری، پرداخته شده است؛ زیرا تألیفات بی‌شمار او در موضوعات مختلف گواه بر این است که وی دانشی سرشار داشته و از حوادث زمان خود با اطلاع بوده و توانسته است با تدوین کتاب‌های بسیاری به تبیین دانش خود بپردازد. در عین حال اخبار او درباره اهل بیت (علیهم السلام) مورد توجه قرار خواهد گرفت و به نقد برخی از آنها پرداخته خواهد شد. این موضوع تا کنون پژوهش نشده است و برای نخستین بار است که کتاب‌های مدائنی درباره رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اخبار مربوط به اهل بیت (علیهم السلام) که در تک‌نگاشته‌های او وجود داشته‌اند و فقط نامی از آنها باقی بوده و می‌توان تنها گزارش‌های آنها را در منابع پس از مدائنی یافت. حتی وی کتابی به نام اخبار اهل بیت (علیهم السلام) داشته^۱ که از میان رفته است.

پیشینه تحقیق

تا آنجا که جستجو شد، درباره اخبار اهل بیت (علیهم السلام) در آثار مدائنی کاری انجام نشده است و تنها در منابع فهرست‌نگاری مانند ابن ندیم در الفهرست، بیش از دو‌یست کتاب از آثار مدائنی نام برده است. حموی در معجم الادباء و صفدی در الوافی بالوفیات، به پیروی از ابن ندیم و مؤلفان دیگر، کتاب‌های مدائنی را ذکر کرده‌اند، گرچه آن دو کتاب‌های دیگری افزون بر ابن ندیم در کتاب‌هایشان ذکر کرده‌اند و برخی محدثان مانند خطیب بغدادی نگاه رجال‌شناسانه به او داشته‌اند.^۲ از مجموع کتاب‌های مدائنی تا کنون دو اثر او به نام‌های المردفات من قریش، را عبدالسلام محمد هارون در نوادر مخطوطات در قاهره چاپ کرده است. روزنتال از مدائنی در کتاب تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، از المردفات من قریش با ترجمه نام «چند شوهری در میان زنان قریش» که به تبارشناسی عنایت داشته، پرداخته است. کتاب التغازی به کوشش و تحقیق ابراهیم صالح، و نیز این کتاب از سوی ابتسام مرهون و محمد بدری فهد تحقیق شده و در بغداد به چاپ رسیده است. درباره شخصیت مدائنی و خاندان او اطلاعات اندکی در منابع وجود دارد؛ در عین حال، کتاب شیخ الاخباریین، ابوالحسن المدائنی، تألیف بدری محمد فهد، به شرح حال او، آثارش و مؤلفانی که پس از او از روایاتش بهره برده‌اند، مشایخ و شاگردان و روش او پرداخته است.

۱. زرنندی حنفی، معارج الوصول إلى معرفة فضل آل الرسول (علیهم السلام)، ص ۸.

۲. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۵۵.

پایان‌نامه‌ای با عنوان علی بن محمد المدائنی (ت ۲۲۸) دوره فی کتابه التاریخ، از عماد عزام جواپره، در کارشناسی ارشد دانشگاه نابلس فلسطین به سال ۱۴۲۱ق/۲۰۰۱م، نوشته است که به آن دسترسی پیدا نشد. استاد رسول جعفریان مقاله‌ای با نام «ابوالحسن مدائنی و آثار او درباره زنان» نوشته که در دفتر سوم در مجموعه مقالات تاریخی چاپ شده است. مقاله دیگری نیز با نام «المدائنی» از خالد العسلی که به شرح حال، آثار و تاریخ‌نگاری او اشاره کرده وجود دارد. همچنین مقاله‌ای با نام «نقد و بررسی روایات ابوالحسن مدائنی در تاریخ طبری» از علی سالاری شادی در مجله پژوهش‌های تاریخی (علمی و پژوهشی) دانشگاه اصفهان، در بهار ۱۳۹۰ش، به چاپ رسیده است. کتاب نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری با رویکرد فتوح ایران، از حسین عزیزی به کتاب فتوح (اخبار الفتوح) مدائنی پرداخته و تحقیق جامعی در این موضوع انجام داده و به معرفی کتاب‌های مدائنی در باب فتوح پرداخته است. همچنین کتاب تاریخ‌نگاری محلی ایران در دوره اسلامی تا سده هفتم، از عبدالرحیم قنوت به کتاب‌های فتوح مدائنی پرداخته است. امتیاز این پژوهش آن است که به اخبار اهل بیت علیهم‌السلام در میراث مکتوب مدائنی می‌پردازد؛ زیرا وی آثار بسیاری درباره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام ایشان نگاشته است که به معرفی این آثار و سیر تطورات آن در طول تاریخ پرداخته شده است.

معرفی و منابع پژوهش

در این تحقیق از شمار بسیاری منابع در موضوعات تاریخی و کتاب‌شناختی استفاده شده است که می‌توان آنها را ذیل عنوان‌ها مانند تاریخ عمومی، سیره، منابع حدیثی و فقهی، فهرست، تاریخ‌های محلی و پژوهش‌های جدید، دسته‌بندی کرد و به اجمال به معرفی آنها براساس سال وفات مؤلف پرداخت.

خلیفه بن خیاط (م ۲۴۰ق)

وی از مورخان و محدثان و نسب‌شناسان برجسته نیمه نخست قرن سوم هجری است. وی در خانواده‌ای علم‌پرور زاده شد و در بصره به تحصیل پرداخت و توانست از بسیاری دانشمندان عصر خود کسب علم کند؛ از جمله تاریخ و سیره را از برجسته‌ترین اخباریان عصر خود یعنی ابن اسحاق، ابوالحسن علی بن محمد مدائنی و ابو عبیده مَعْمَر بن مُثَنَّى (۱۹)، و علم نسب را از هشام کلبی و ابوالیقظان سُحیم بن حَفص و افراد بسیاری دیگر آموخت. وی تألیفاتی از جمله

کتاب تاریخ و الطبقات دارد. بیشتر علمای حدیث او را فردی مورد اعتماد و ثقه دانسته‌اند و از او با عنوان «أحد أئمة التاريخ»، «محدث نسابة اخباری علامه» و «عالمًا بأيام الناس و انسابهم» یاد کرده‌اند.

شیوه تدوین او در کتاب تاریخ به شیوه سال‌شمار و حدیثی - خبری است، یعنی تاریخ وقایع و تراجم احوال و سیره و مغازی و فتوح (البته بسیار فشرده و مختصر) را ذیل سال و به روش روایی (ذکر روایات مختلف درباره حوادث و اخبار تاریخی با درج سلسله اسناد به طور کامل یا ناقص) می‌آورد. وی در بخش فتوحات و در بخش اخبار خلفای راشدین، ۵۰ درصد نقل‌ها را از ابوالحسن علی بن محمد مدائنی (د. ۲۲۵ق) آورده است و شاید از کتاب جمل و کتاب صفین و کتاب خوارج او استفاده کرده است. وی در حدود ۹۴ گزارش از مدائنی در کتابش آورده است.

بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (م ۲۷۹ق)

وی از ادیبان و راویان و مورخان مشهور عصر خود در تاریخ‌نگاری بوده است. در بغداد زاده شد و در همان شهر رشد کرد و از استادان و مشایخ عصر خود بهره برد و با سفرهای علمی به مناطق مختلف جهان اسلام بر اطلاعات و دانش خود افزود. وی در زمان مأمون، خلیفه عباسی، به دستگاه خلافت راه یافت و به شغل دیوانی و کتابت که در آن زمان در میان نویسندگان و دبیران ایرانی رایج و موروثی بود، مشغول شد. وی توانست با تألیف کتاب فتوح البلدان و انساب الاشراف، آن دورا مرجعی برای پس از خود قرار دهد. وی در این دو کتاب از محدثانی که در موضوعات مختلف کتاب‌های تک‌نگاری داشته‌اند بهره برده و گاه با ذکر سند گزارش‌های آنان را آورده است. وی از آثار مدائنی در هر دو کتاب خود استفاده کرده است که نشانگر نقش مهم مدائنی در تاریخ‌نگاری و استفاده او از آثار وی است. بلاذری در کتاب انساب الاشراف در حدود دو هزار گزارش از مدائنی آورده است.

ثقفی، ابراهیم بن محمد (م ۲۸۳ق)

ابواسحاق، معروف به ابن هلال ثقفی، در شمار فقیهان و محدثان و مورخان بزرگ اخباری عصر خود بود. نیای اعلای او، سعد بن مسعود ثقفی، عموی مختار و والی حضرت علی (علیه السلام) در مدائن بود. همچنین جدّ او، سعید بن هلال از اصحاب امام صادق (علیه السلام) بود. وی در کوفه به دنیا آمد و در همان جا رشد یافت و از محضر بزرگان و دانشمندان آن دیار، از جمله ابان بن عثمان

أحمد بن حنبل و ابونعیم فضل بن دُکین، کسب دانش کرد و تک‌نگاری‌هایی در موضوعات مختلف از خود بر جا گذاشت که از جمله می‌توان به کتاب المعرفة و الغارات اشاره کرد. وی زیدی مذهب و سپس امامی مذهب شد. به سبب تألیف کتاب المعرفة که در مناقب اهل بیت (علیهم‌السلام) و لعن دشمنان آنان بود، به اصفهان هجرت کرد تا این کتاب را بر اهل آن شهر که دشمن اهل بیت (علیهم‌السلام) بودند، بخواند. شاگردان وی از او روایت کرده‌اند؛ از جمله آنان احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۷۴ق) و محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (م ۲۹۰ق) را می‌توان نام برد. او را در شمار راویان موثق نیز شمرده‌اند.

کتاب باقی مانده از او الغارات است که به لشکرکشی‌های معاویه به مناطق تحت حکومت حضرت علی (علیه‌السلام) پرداخته و جنایت‌های سپاه معاویه را به تصویر کشیده است. ثقفی در این کتاب گزارش‌های خود را به‌طور کلی از راویان مشهور و مقبول اهل سنت آورده است و از مدائنی در حدود بیش از ده گزارش ذکر کرده است. وی در کتاب الغارات مدائنی را گاه در بعضی از اسناد آن با عنوان کنیه، اسم، اسم پدر، لقب و نسب ذکر کرده است برای نمونه، علی بن محمد بن ابی‌سیف یا ابن ابی‌سیف، یا المدائنی علی بن محمد بن ابی‌سیف المدائنی آمده است.

یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب بن واضح (م ۲۸۲ یا ۲۸۴ق)

وی کاتب، مورخ و جهانگرد بزرگ شیعه در عصر عباسی و مشهور به ابن‌واضح یعقوبی است. جدش «واضح» از سوی منصور خلیفه عباسی مدتی امارت ارمنستان، آذربایجان و مصر را بر عهده داشت و بعدها به حکومت مصر منصوب شد و بعد از عزل از حکومت مصر به رئیس دیوان برید آنجا برگزیده شد، اما وی به سبب حمایت از علویان یعنی ادیس بن عبداللّه بن حسن بن علی (علیه‌السلام) در سال ۱۶۹ق، به دستور هادی عباسی به قتل رسید. یعقوبی در دستگاه خلافت کاتب و دبیر بود و به سبب همین شغل اطلاعات گران‌بهایی به دست آورد و به عنوان کاتب عباسی شهرت یافت. او آثار ارزشمندی تألیف کرد که از جمله آنها کتاب البلدان اوست که با مسافرت به مناطق مختلف جهان اسلام به تدوین آن پرداخت و مرجعی برای مؤلفان پس از او شد.

شیوه اعتدال او در کتاب تاریخش سبب شد تا این کتاب مورد توجه مؤلفان پس از او قرار گیرد، کتاب تاریخ او دو بخش است: بخش اول به دوره پیش از اسلام، از آغاز خلقت تا عصر جاهلی می‌پردازد؛ و بخش دوم تاریخ اسلام تا زمان خود اوست. وی در بخش تاریخ اسلام، با گزینش و تحقیق در روایات و بدون ذکر سلسله اسناد و تفاوت‌های آنها، گزارش جامعی را از

مجموعه روایات آورده است. البته یعقوبی در مقدمه جلد دوم، به شماری از روایان خود از جمله علی بن محمد بن عبد الله بن ابي سيف المدائنی، و ابومعشر المدنی اشاره کرده است. بنابراین، وی از کتاب‌های مدائنی که نزدش بوده، در کتاب تاریخش بهره برده، اما تعداد گزارش‌های آن مشخص نیست.

طبری، محمد بن جریر بن یزید (م ۳۱۰ق)

وی از محدثان، مفسران و مورخان عصر خود به شمار می‌رفت. در سال ۲۲۴ق، در آمل به دنیا آمد و در سال ۳۱۰ق، در بغداد درگذشت. وی در زادگاه خود رشد کرد و به فراگیری دانش پرداخت. پس از فراگرفتن مقدمات علوم به شهرهای مختلف سفر کرد و در این سفرها از استادان و مشایخ عصر خود بهره برد و معلومات گسترده‌ای در علوم گوناگون کسب کرد و سرانجام در بغداد ساکن شد و دانش خود را در زمینه فقه، تاریخ و حدیث کامل کرد به طوری که پایه‌گذار مکتب فقهی شد و پیروانی پیدا کرد. وی از مجموعه کتاب‌های تک‌نگاری که در موضوعات مختلف نوشته شده بود، برای تألیف کتاب تاریخی‌اش بهره برد و گزارش‌های آن را همراه با سندهای آن ذکر کرد و توانست کتاب ارزشمند تاریخ اسلام را تألیف کند. کتاب او گنجینه بزرگی است که گزارش‌های بسیاری به خواننده می‌دهد و از منابع معتبر و کهن به شمار می‌رود. عظمت کار او در عرصه تاریخ‌نگاری آن است که مورخان را بر آن داشت که کار او را تکمیل کنند و بر کتاب او تکمله‌هایی بنویسند. وی کتاب تاریخی خود را پس از پایان تفسیر جامع البیان عن تأویل آی القرآن نوشت. شایان یادآوری است که برخی گزارش‌های طبری و روایان در سندها قابل نقد و بررسی است. در عین حال باید گفت وی از آثار مدائنی در تألیف کتاب خود بهره برده و گزارش‌هایی از او نقل کرده است. حتی در برخی جاها از برخی کتاب‌های او نام برده است برای مثال می‌گوید: «حدثنی عمر [بن شبة] مرة أخرى فی کتابه الذی سماه کتاب اخبار اهل البصرة فقال: حدثنی ابوالحسن المدائنی ...»^۱. شاید بتوان گفت وی از مدائنی بیش از هزار گزارش آورده است. اخبار مدائنی در تاریخ طبری مربوط به حوادث عصر خلفای سه‌گانه از زمان عثمان و حوادث زمان حضرت علی (علیه السلام)، اخبار فتوح مناطق شرق جهان اسلام، به خصوص خراسان، اخبار مربوط به امویان و حوادث عراق و بصره است.

۱. طبری، تاریخ الطبری (مؤسسة الاعلمی)، ج ۴، ص ۲۲۱.

ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق)

ابومحمد، احمد، محدث، شاعر و مورخ که شهرت او به دلیل تدوین کتاب الفتوح است. الفتوح برخلاف نامش به جزئیاتی مانند حوادث داخلی عراق در زمان فتوحات پرداخته و تنها به فتوحات اکتفا نکرده است. بنابراین، گرچه نقل فراوان برخی از اخبار و حوادث با عنوان کتاب سازگاری ندارد، ولی می‌توان آن را در ردیف کتاب‌های تاریخ عمومی قرار داد. در عین حال این کتاب منبع مهمی درباره تاریخ عرب از حوادث سقیفه تا پایان خلافت مستعین را دربر دارد. همچنین به رویدادهای عراق و فتوحات در خراسان، ارمنستان، آذربایجان، جنگ‌های عرب و خزرها، و روابط عرب و روم پرداخته است. وی در کتابش برخلاف عده‌ای مانند بلاذری و طبری که اسناد گزارش‌ها را آورده‌اند، اسناد گزارش‌های خود را نیاورده است، ولی در برخی موارد، منابع اسناد خود را در گزارش‌ها یادآور شده است. وی از منابع کهن مانند کتاب‌های زهری، ابومخنف، واقدی، هشام کلبی، مدائنی و دیگران بهره برده است و در حدود ۱۲ روایت از مدائنی با عبارت: «قال ابوالحسن المدائنی» یا «ابوالحسن علی بن محمد المدائنی» یا «المدائنی» نقل کرده است.

ابن فقیه همدانی (م ۳۴۰ق)

احمد بن محمد بن اسحاق، ابوبکر یا ابوعبدالله همدانی، معروف به ابن فقیه، مؤرخ، ادیب و جغرافی‌دان است. کتاب البلدان او برگرفته از کتاب‌های دیگران، از جمله جیهانی است. از کتاب او جغرافی‌نویسان بعد از وی استفاده کرده‌اند. وی از منابع مختلف از جمله آثار مدائنی بهره برده است و با «قال المدائنی» یازده گزارش را از او آورده است.^۱

مسعودی، علی بن حسین (م ۳۴۶ق)

وی مکنی به ابوالحسن دانشمندی آگاه به زمان خود، متکلم، مؤرخ، جغرافی‌دان و جهانگرد بود. نسبش به عبدالله بن مسعود، یکی از یاران رسول خدا ﷺ می‌رسد. گفته‌اند که او در بابل عراق به دنیا آمد و آنجا رشد کرد و برای تحصیل علم به بغداد رفت و از بسیاری از دانشمندان در علوم مختلف در آنجا بهره برد و در نهایت از استادان بزرگ عصر خود شد. وی برای کسب تجربیات و

۱. ابن فقیه، البلدان، ص ۱۳ و ص ۳۷۷.

دانش بیشتر به جهانگردی پرداخت و از سرزمین‌های بسیاری دیدن کرد و تألیفات گوناگونی نگاشت که بیشتر آنها از میان رفته و تنها نامی از آنها بر جای مانده است. روش وی این است که در آغاز کتاب منابع خود را بیان داشته و در گزارش‌ها از سلسله اسناد خودداری کرده است. وی در مقدمه کتاب مروج الذهب به برخی کتاب‌ها یا مشایخ و راویان خود اشاره کرده است، از جمله ابومخنف، لوط بن یحیی، محمد بن إسحاق، واقدی، ابن کلبی، علی بن محمد مدائنی، و بسیاری دیگر. وی از منابعی بهره برده که بیشتر آنها از میان رفته‌اند. وی در مروج الذهب بیش از ده روایت از مدائنی گزارش کرده است. کتاب التنبیه و الاشراف او تاریخ اجمالی از صدر اسلام تا خلافت مطیع عباسی است که در آن یک گزارش از مدائنی آورده است.^۱

ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق)

علی بن حسین بن محمد اموی قریشی، معروف به ابوالفرج اصفهانی، محدث، مورخ، ادیب، شاعر و موسیقی‌شناس عصر خود، و آخرین نسل از خاندان امویان، یعنی مروان بن محمد، معروف به مروان حمار بود. وی در اصفهان به سال ۲۸۴ق زاده شد و در بغداد رشد کرد و به تحصیل دانش پرداخت و از استادان زمان خود بهره برد و در مسافرت به شهرهای مختلف بر دانش خود افزود و توانست در برخی دانش‌های آن روزگار مهارت و تخصص لازم را پیدا کند وی در مجالس شاعران شرکت می‌کرد و همین شهرت علمی و ادبی او سبب شد تا نزد حاکمان آل بویه منزلت و جایگاهی ویژه پیدا کند و به عنوان کاتب در دولت آنان در بغداد به خدمت گرفته شود. درباره مذهب او اختلاف است، برخی او را شیعه زیدی و برخی دیگر دشمن اهل بیت (علیهم السلام) دانسته‌اند.

ابن ندیم در کتاب الفهرست، آثار او را بیان کرده است؛ از جمله آثار باقی مانده او کتاب الاغانی و مقاتل الطالبیین است. وی به سبب ارتباط با علویان که درگیر با عباسیان بودند بهره برد و کتاب مقاتل الطالبیین را درباره کشته‌شدگان آل ابی طالب است که مرگ آنانی که سیاسی یا به سبب قیام علیه ظلم و ستم و اجرای عدالت بوده، تدوین کرد. این کتاب جامع و دقیق در نقل اخبار بود که مورد استناد و اعتماد مؤلفان پس از وی قرار گرفته است. کتاب دیگر او، کتاب الاغانی است که نقل روایات بی‌شماری اخبار تاریخی و گزارش‌هایی از خوش‌گذرانی‌ها،

۱. مسعودی، التنبیه و الاشراف، ص ۲۰۹.

باده‌نوشی و هرزه‌گرایی آن عصر، آوازخوانان و اشعار آنان را در بر دارد. وی در تألیف این دو کتاب از آثار مورّخان و محدثان قرن دوم و سوم بهره برده است. شیوه او در کتاب‌ها روایی است و از طرفی چون مؤلف بنای بر رعایت اختصار داشته، گاهی اسناد به اخبار را ذکر کرده است. وی از آثار مدائنی بهره برده و می‌توان گفت که گزارش‌های مدائنی در الاغانی در حدود سی گزارش و در کتاب مقاتل الطالبیین در حدود بیش از بیست گزارش آمده است و مدائنی کتابی با عنوان اسماء من قتل من الطالبیین داشته که ابوالفرج از آن بهره برده است. ابوالفرج در اواخر عمر دچار فلج و اختلال حواس شد و سرانجام در بغداد به سال ۳۵۶ق درگذشت.

ابن ندیم، محمد بن اسحاق (م ۳۸۰ق)

محمد بن اسحاق، مشهور به ابن ندیم (ندیم لقب است)، کتاب‌شناس، فهرست‌نگار بغدادی که از طریق شغل خود که وّزاق (صحّاف) بوده، توانسته با مطالعه کتاب‌ها با علوم مختلف آشنایی پیدا کند و در این زمینه کتاب گرانسنگی تألیف کند. مرگ وی را به اختلاف سال ۳۸۰، یا ۳۸۵ و یا ۳۸۴ق گفته‌اند، ولی مشهور ۳۸۰ق را گفته‌اند. کتاب الفهرست فی اخبار العلماء المصنّفین من القدماء والمحدثین و أسماء کتبهم، یک دائرةالمعارف کتاب‌شناسی، دانش‌نامه‌ای جامع و معروف‌ترین فهرست‌ها در شناخت آثار علمی اسلامی دانشمندان است که ابن ندیم آن را پدید آورد؛ کتابی که جلوه‌گاه دوران شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری و پایه‌ای برای فهرست‌نگاران پس از او و دارای معلومات بسیار است. وی در این کتاب، نام بسیاری از آثار علمی دانشمندان چهار قرن نخست را برای نسل‌های آینده علمی ثبت و ضبط کرده و از دانشمندان بسیاری در رشته‌های گوناگون علوم اسلامی نام برده، و شرح حال آنان را آورده است. مطالعه کتاب الفهرست نشان می‌دهد محتوای آن گسترده‌تر از آن است که خود مؤلف در مقدمه بیان داشته، که تنها به ذکر نام مؤلفان صاحب اثر می‌پردازد، ولی وی از دانشمندانی که صاحب اثر نبوده‌اند نیز نام برده است. او به بررسی و نقد اقوال پیشینیان خود پرداخته و نیز در انتساب کتاب‌ها به مؤلفان آنها، یا کتاب را خوانده و درباره آنها اظهار نظر کرده است. در عین حال، وی دارای وسعت نظر بالایی بوده، بی‌طرفی او در کتابش نمایان است؛ زیرا نسبت به مذاهب و فرقه‌های اسلامی کتاب‌های آنان را ذکر کرده است و دیگر آنکه به علوم و فنون دیگر از جمله موسیقی، غنا و علوم غریبه توجه داشته است. کتاب شامل ده مقاله است که در عرصه‌های مختلف علمی به آن پرداخته است که عبارت‌اند از: ۱. کتاب‌های مقدس مسلمانان، یهودیان و

مسیحیان، البته با عنایت بیشتری به علوم قرآنی، همراه مقدمه‌ای در باب خط و زبان‌های ملل مختلف؛ ۲. نحو و لغت؛ ۳. تاریخ، انساب و موضوعات وابسته به آن؛ ۴. شعر و شاعران؛ ۵. علم کلام و متکلمان؛ ۶. فقه، حدیث، فقها و محدثان؛ ۷. فلسفه و علوم قدیم؛ ۸. افسانه، سحر، جادو و...؛ ۹. مذاهب و ادیان غیرالهی؛ ۱۰. کیمیا.

بخش سوم که مربوط به تاریخ و موضوعات وابسته به آن است به شخصیت مدائنی و معرفی آثار او پرداخته و آثار وی را در ده بخش معرفی کرده است که می‌توان گفت مجموع آثار او در این کتاب ۲۳۶ عنوان کتابچه یا رساله است.

خطیب بغدادی (م ۴۶۳ق)

ابوبکر احمد بن علی بن ثابت، فقیه، حافظ، محدث، کثیرالتألیف و یکی از پیشوایان عصر خود بود به همین سبب به خطیب مشهور شد. وی برای کسب دانش به شهرهای مختلف مسافرت کرد و سپس به وطن خود بغداد بازگشت و در همان‌جا از دنیا رفت. کتاب تاریخ بغداد یا تاریخ مدینة السلام او در حقیقت دانش‌نامه‌ای است که در آن افزون بر جرح و تعدیل راویان، به شرح حال بیش از هفت هزار و هشتصد تن از علما و شخصیت‌ها (شامل زنان) پرداخته است. از این‌رو، کتاب وی یک کتاب رجالی به شمار می‌آید. او در مقدمه کتاب به وصف جغرافیای بغداد پرداخته است و بعد کسانی که در بغداد یا اطراف آن به دنیا آمده‌اند، افرادی که از بغداد به جای دیگر رفته و ساکن شده‌اند؛ افرادی که در بغداد ساکن شده‌اند، یا توقفی در آنجا داشته‌اند و حدیث نقل کرده‌اند، شرح حال آنان، و در صورتی که روایت یا احادیثی داشته باشند از آنان نقل کرده است. وی در شیوه نقل گزارش‌ها از شیوه محدثان تبعیت کرده و سند گزارش‌های خود را آورده است. وی افزون بر شرح حال مدائنی^۱ چهار گزارش آورده است که دو گزارش آن مربوط به اهل بیت (علیهم السلام) می‌شود.^۲

حموی، یاقوت (م ۶۲۶ق)

وی از جغرافی‌دانان و تاریخ‌نویسان مشهور قرن هفتم هجری است. پدر و مادرش از اهالی یونان بودند و وی در کودکی به اسارت در آمده است. عسکر ابی نصر ابراهیم حموی تاجری در

۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۵۵ و ۶۶.

۲. همان، ج ۱، ص ۲۱۰ و ۲۲۲.

بغداد بود که یاقوت را خرید. عسکر حموی که تاجری با تجربه بود و خواندن و نوشتن نمی‌دانست. یاقوت را خرید و برای علم آموزی به مکتب‌خانه فرستاد و نام یاقوت را که گوهری گران بهاست، برای او برگزید و ملقب به عبداللّه شد. بعدها لقب حموی منسوب حماة، دهکده‌ای در شام که عسکر بازرگان منسوب به آنجا بود، و به سبب آنکه یاقوت برده و آزادشده او بود، به نام او اضافه و او به مولایش منتسب شد- و بعدها لقب شهاب‌الدین به او داده شد.

یاقوت حموی در سنین جوانی به دستور مولایش، به قصد تجارت راهی سفر به مناطق مختلف بلاد اسلامی شد؛ در این مسافرت‌ها، تجارت او همراه موفقیت بود، تا آنکه عسکر مولایش، او را آزاد کرد، و در بازار بغداد به کار وراقی (انتشاراتی) پرداخت و به استتساخ کتاب‌ها مشغول شد و از این راه درآمد کسب کرد. به همین سبب با شمار بسیاری از دانشمندان و کتاب‌هایشان آشنا شد. وی به مسافرت و تجارت به مناطق مختلف بلاد اسلامی از جمله دمشق، موصل، اربیل، و شهرهای خراسان بزرگ پرداخت و با کتابخانه‌ها و کتاب‌های بسیاری مواجه شد و به استتساخ آنها پرداخت، حتی با جمع‌آوری کتاب‌های دیگر نزد خود توانست دو کتاب بزرگ به نام‌های معجم الادباء و معجم البلدان تألیف کند. وی با حمله مغول در سال ۶۱۶ق، به موصل بازگشت و از آنجا به سنجار رفت و سپس در حلب ساکن شد و به تدوین کتاب‌ها پرداخت تا آنکه در سال ۶۲۶ق در حلب درگذشت. وی در کتاب معجم الادباء^۱ از الفهرست ابن‌ندیم، کتاب‌های مدائنی را یادآور کرده است و با استفاده از منابع دیگر و نسخه‌های دیگری که پیشش بوده، از کتاب‌های دیگر مدائنی که ابن‌ندیم یاد نکرده، نام برده است. همچنین در کتاب فتوح البلدان از اخبار مدائنی بهره برده است.

ابن ابی‌الحدید (م ۶۵۶ق)

فخرالدین ابوحامد عبدالحمید بن هبة‌الله بن محمد بن الحسین بن ابی‌الحدید معتزلی، معروف به ابن ابی‌الحدید، ادیب، متکلم، مورخ، شاعر، فقیه شافعی و اصولی معتزلی به سال ۵۸۶ق در مدائن زاده شد و در بغداد در هفتاد سالگی درگذشت. وی در مدائن بزرگ شد و به تحصیل علم پرداخت و سپس به بغداد رفت و از دانشمندان آنجا که شافعی مذهب بودند، بهره علمی برد و در محافل ادبی و علمی شرکت کرد تا اینکه خود از بزرگان عصر شد و بر نهج البلاغه شرحی نوشت

۱. حموی، معجم‌الادباء، ج ۱۴، ص ۱۲۵-۱۳۸.

که در بردارنده اطلاعاتی گسترده است و مجموعه‌ای از علوم مختلف، مانند معارف، کلام، فقه، اخلاق، ادب، لغت تاریخ صدر اسلام، انساب و فرهنگ و آداب و رسوم عرب را در خود دارد. وی همچنین به نکات ظریف ادبی، تاریخی و اجتماعی، تمسک به مثل‌ها، ذکر آرای مختلف و برخی حقایق تاریخی پرداخته است. وی سرپرست کتابخانه بغداد بود و با بهره‌گیری از کتابخانه ابن علقمی، وزیر مستعصم عباسی و ده‌ها کتاب دیگر که پیش از تاریخ طبری تألیف شده بودند، استفاده کرده است. حتی وی از منابع شیعه بهره برده است. وی بیش از سی گزارش از مدائنی آورده است که در برخی گزارش‌ها به نام کتاب‌های وی اشاره کرده است؛ برای نمونه، کتاب صفین، کتاب الخوارج، کتاب الأمثال، کتاب الجمل، کتاب الفتوح، کتاب مقتل عثمان، کتاب أمّهای الخلفاء را ذکر کرده است.^۱

صفدی، صلاح‌الدین خلیل بن ایبک بن عبدالله (م ۷۶۴ق)

وی از ادیبان، شاعران، و مورّخان اسلامی است. در شهر صفد فلسطین به سال ۶۹۶ق، به دنیا آمد. و در دمشق به کسب دانش پرداخت و توانست از محدثان بزرگ زمان خود بهره گیرد و به تألیف کتاب از جمله الوافی بالوفیات پرداخت که تکمله‌ای است بر کتاب وفیات الاعیان ابن خلکان (م ۶۸۱ق). وی در این کتاب به شرح حال رسول خدا ﷺ صحابه، تابعین، محدثان، فقیهان و بزرگان دیگر هر علم پرداخته است. او شرح حال اجمالی از مدائنی و آثار او را که برگرفته از ابن ندیم است در کتاب خود آورده است.^۲ در عین حال، از برخی کتاب‌های دیگر مدائنی که دیگران ذکری از آن نکرده‌اند، نام برده است.

اسماعیل پاشا بغدادی (م ۱۳۳۹ق)

وی کتاب‌شناس و تراجم‌نگار مشهور عصر خود بود. که در بغداد به دنیا آمد و در آنجا رشد کرد و با کسب دانش‌های مختلف به دستگاه خلافت عثمانی وارد شد و توانست به مقامات نظامی دست یابد و در کنار نظامیگری به تألیف بپردازد. کتاب ایضاح المکنون او ذیلی بر کتاب کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، نوشته حاجی خلیفه (م ۱۰۶۷ق) است. وی کتابش را

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۲، ص ۲۴۶، ۲۷۱؛ ج ۴، ص ۱۲۶؛ ج ۶، ص ۲۱۵؛ ج ۹، ص ۹۷؛ ج ۱۰، ص ۶؛ ج ۱۱، ص ۶۹.
۲. صفدی، الوافی بالوفیات، ج ۲۲، ص ۲۹-۳۳.

براساس الفبای آثار مؤلفان تنظیم کرده است و برخی خطاهای حاجی خلیفه را یادآور شده است. وی اطلاعاتی از کتاب، مؤلف و محل نگهداری کتاب و مواردی دیگر را ذکر کرده است. همچنین کتاب دیگر او به نام هدیه العارفين: اسماء المؤلفين، آثار المصنفين است که به روش الفبائی و نام مشهور مؤلفان تنظیم شده است که به شرح حال آنان، مذهب، مسافرت‌ها و ترک بودن، آنان اشاره کرده است و مؤلفانی را که تابع دولت عثمانی بوده، ولی اصالت ترکی نداشته‌اند با علامت ستاره مشخص کرده است. شرح حال اجمالی مدائنی و شماری از کتاب‌های او را بر شمرده^۱ و در ایضاح المکنون، از کتاب اخبار بنی ناجیه نام می‌برد.^۲

آغا بزرگ طهرانی، محمد محسن بن علی (م ۱۳۸۹ق)

وی فقیه و کتاب‌شناس شیعه است که کتاب الذریعة الى تصانیف الشيعة را نوشت، و به همت او مجموعه‌ای از آثار مؤلفان شیعه جمع‌آوری شد. او با این کار میراث فرهنگی و تمدنی شیعه را حفظ کرد و کتابش دائرةالمعارف کتاب‌شناسی درباره شیعه شمرده می‌شود و به عنوان یکی از منابع دسته اول، در زمینه شناخت میراث مکتوب شیعه از قرن چهارم، تا دوره زندگانی مؤلف، به شمار می‌آید. کتاب براساس حروف الفبائی عنوان اثر، به شرح حال مؤلفان و معرفی نسخه‌های خطی آنان می‌پردازد. وی در این مجموعه از منابع فهرست‌نگاری نخستین شیعه، مثل الفهرست شیخ طوسی (م ۴۵۰ق)، رجال نجاشی (م ۴۵۰ق) و معالم العلماء ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) و بسیاری از کتاب‌های دیگر استفاده کرده است. وی از فهرست کتابخانه‌ها بهره برده و گاه آثار چاپی و خطی را خود مشاهده و مطالعه کرده است. همچنین وی به آنچه از افراد مورد اعتماد شنیده، استناد کرده است. آغا بزرگ شرح احوال و آثار عالمان و رجال شیعه را از قرن چهارم تا چهاردهم هجری آورده و هر قرنی را با عنوانی ذکر کرده است. گفته شده انگیزه او به همراه سیدحسن صدر و محمدحسین کاشف‌الغطاء بر بی‌اعتنائی جرجی زیدان در کتاب تاریخ آداب اللغة العربیه است که توجهی به ذکر علمای نامدار شیعه نکرده بود. تلاش جرجی زیدان و امثال او بر این بود تا آثار شیعیان به فراموشی سپرده شوند. از این‌رو آنان تصمیم گرفتند تا پاسخی به او بدهند و آغا بزرگ طهرانی کتاب الذریعه را نوشت. او می‌گوید: مهم‌ترین کتاب‌شناسی متأخر مسلمانان کشف الظنون از حاجی خلیفه است که دربرشمردن آثار،

۱. بغدادی، هدیه العارفين، ج ۱، ص ۶۷۰-۶۷۲. ۲. همو، ایضاح المکنون، ج ۱، ص ۴۱.

اشتباه‌هایی در این زمینه، به خصوص تألیفات علمای شیعه دارد، و شیعه را به نداشتن کتاب‌های سودمند متهم ساخته و آنان را طفیلی دیگر مذاهب خوانده است. وی از مدائنی آثاری را از جمله خُطْبُ امیر المؤمنین؛^۱ خُطْبُ النبی؛^۲ الفاطمیات،^۳ کتاب مَنْ قَتَلَ مِنَ الطَّالِبِينَ،^۴ نام برده است.

سید محسن امین حسینی عاملی (م ۱۳۷۲ق)

سید محسن بن عبدالکریم مشهور به سید محسن امین، فقیه، ادیب و تراجم‌نگار شیعی از اهالی جبل عامل لبنان بود. وی پس از کسب مقدمات به نجف اشرف رفت و در آنجا پس از تکمیل دروس حوزوی پرداخت و به اجتهاد رسید و توانست شاگردانی تربیت کند. وی تألیفاتی دارد که مهم‌ترین آنها کتاب اعیان الشیعه، که دانش‌نامه‌ای رجالی است و مشتمل بر شرح حال علما و بزرگان شیعه از صدر اسلام تا زمان او و شامل صحابه، تابعین، تابعین تابعین، محدثان، راویان، قاریان، مفسران، فقها، حکیمان، متکلمان، دانشمندان در علوم مختلف، پادشاهان، امیران، اعم از زنان و مردان را آورده است. وی توانست هویت فرهنگی شیعه و نقش دانشمندان شیعه را در اعتلای تمدن اسلامی با تدوین این کتاب معرفی کند. این کتاب در بردارنده شرح حال ۱۲ هزار تن است. فرزند وی مستدرکات اعیان الشیعه را در ده جلد نوشت؛ زیرا می‌گفت پدرم شخصیت‌هایی را که در قید حیات بودند، در کتابش یاد نکرد و من شخصیت‌هایی پس از پدرم را که از دنیا رفته‌اند و آنهایی را که پدرم از قلم انداخته بود در مستدرکات جمع‌آوری کردم. وی در دمشق درگذشت و مقابل مقبره حضرت زینب (علیها السلام)، به خاک سپرده شد. وی با نقل از منابع دیگر در حدود چهل گزارش از مدائنی آورده است.

فؤاد سزگین (معاصر)

وی از مستشرقان تُرک زبان و از محققان علوم اسلامی است و در زمینه احیا و بازسازی آثار دانشمندان اسلامی کارهای ارزشمند و ماندگاری انجام داده است. وی تألیفات بی‌شماری دارد از جمله آنان اثر سیزده جلدی اوست که کتاب تاریخ ادبیات عربی نام دارد و به زبان آلمانی است

۱. طهرانی، آغا بزرگ، الذریعه، ج ۷، ص ۱۹۰.
۲. همو، الذریعه، ج ۷، ص ۱۹۳.
۳. همو، ج ۱۶، ص ۹۷.
۴. همو، ج ۲۲، ص ۲۳۰.

و به عنوان یک کتاب مرجع به شمار می‌آید. وی توانست مؤسسه تاریخ علوم اسلامی عربی را بنیان گذارد که امروز جامع‌ترین مجموعه از متون تاریخ علم عربی اسلامی در جهان در این مؤسسه موجود است. وی در کتاب تاریخ التراث العربی التدوین التاریخی، به معرفی مؤرخان قرن نخست پرداخته و شرح حال اجمالی و آثار باقی مانده از آنان را که در کتابخانه‌های معتبر جهان یافته، یادآور شده است و آگاهی‌های خوبی درباره آثار هر مؤلف، نسخه‌های موجود خطی و به چاپ رسیده، سندشناسی، مصادر و کتاب‌شناسی به دست می‌دهد. وی چندین اثر از مدائنی نام برده است از جمله کتاب السمیر (تنوخی در کتاب الفرج بعد الشده از آن یاد کرده است)، اخبار قلاع - یکی از مصادر مرآة الزمان مسعودی است - و کتاب النساء الفوارک. زرکلی در کتاب الأعلام خود شرح حال اجمالی از مدائنی آورده و به تعداد اندکی از کتاب‌های مدائنی اشاره کرده است.^۱

زرکلی (م ۱۳۹۶ق)

خیرالدین زرکلی، روزنامه‌نگار و نویسنده اهل بیروت، با پدر و مادری از دمشق، چندین روزنامه، مجله و چاپخانه در دمشق و قاهره تأسیس کرد. هنگام تسلط فرانسویان بر ریه، محکوم به اعدام شد و به حجاز گریخت و تابعیت آنجا را پذیرفت و در دستگاه آل سعود به مناصب عمده رسید.

معروف‌ترین اثر وی الاعلام: قاموس تراجم لاشهر الرجال والنساء من العرب والمُسْتَعْرَبِينَ والمُسْتَشْرِفِينَ است. وی در مقدمه یادآور شده است که چون گنجینه کتابخانه‌های عربی فاقد کتابی مشتمل بر شرح احوال مشاهیر مردان و زنان عرب، مستعرب و مستشرق بود، سعی در خلق اثری جامع داشتم تا به ضبط نام این دسته از افراد، که سخنی از آنان در تاریخ از قدیم تا زمان تألیف آمده، مبادرت کنم. مؤلف سعی در تلخیص مطالب داشته، و به جهت اجتناب از تحولات حوادث جاری به معاصران زنده نپرداخته است. وی در اثرش از افرادی که دارای منصب خلافت، امارت، وزارت و قضاوت یا رئیس مذهب، صاحب فن و حرفه‌ای، شاعران مشهور، یا راویان، یا ضرب‌المثلی به فرد منتسب است، آورده است. تدوین کتاب براساس نام کوچک افراد و سپس نام پدر و در موارد مشابه که نام فرد و نام پدر یکسان باشد، تاریخ وفات مبنای اولویت قرار گرفته است. مهم‌ترین ویژگی اثر ارجاع شهرت یا لقب صاحب ترجمه به نام

۱. زرکلی، الأعلام، ج ۴، ص ۳۲۳.

کوچک اوست که شرح حال وی ذیل آن نام ذکر شده است. ویژگی دیگر اثر اینکه گاه اسم مشهورترین اشخاص بدون رعایت نظم الفبائی در بالای نام کوچک آنها و با حروف درشت تر از متن آمده است. همچنین در تنظیم عناوین، کلمات «أب»، «أم»، «ابن»، «بنت» و از این قبیل را در مدخل‌ها حذف کرده و مستقیم به اسامی خاص افراد ارجاع می‌دهد. در ذیل هر مدخل، تاریخ تولد و وفات به سال هجری و میلادی، شهرت، نسبت، کنیه، لقب، شرح کوتاهی از صاحب عنوان و مجموعه آثار وی بیان شده است.

در نهایت مآخذ مورد استفاده برای هر مدخل ذکر شده است. بعد از درگذشت مؤلف به سرپرستی زهیر فتح‌الله در سال ۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م، با مقدمه، اصلاحات و حواشی چندی نسبت به چاپ قبلی، با یادداشت خیرالدین زرکلی در هشت جلد از سوی انتشارات دارالعلم للملایین، در بیروت به صورت مکرر انتشار یافته است. برای الاعلام ذیل و تکمله‌های چندی نوشته شده است. مطالب یاد شده برگرفته از مقاله صمد اسماعیل زاده است. زرکلی، شرح حال کوتاهی از مدائنی و شمار اندکی از آثار او را برشمرده است.^۱

عمررضا کخاله (معاصر)

نویسنده، محقق و تراجم‌نویس مشهور عرب در دمشق و در خانواده‌ای بازرگان به دنیا آمد. وی علوم اسلامی و زبان عربی را نزد برخی استادان برجسته دمشق آموخت و به تدریس مشغول شد. وی به سبب آنکه خاندانش به تجارت اشتغال داشتند به تجارت روی آورد و به کشورهای مختلف سفر کرد و با روحیات مردم آن نواحی آشنا شد. این مطالعات به درک وی از تحولات اجتماعی کمک کرد و پس از بازگشت به دمشق سلسله مقالاتی نوشت و بعدها در کتابخانه ظاهریه مشغول به کار شد و بهترین فرصت مطالعاتی و تحقیقات تاریخی و اجتماعی برایش فراهم آمد. بعدها به سمت کتابدار و بعد مدیر کتابخانه رسید و با بسیاری از دانشمندان، ادیبان و ناقدان، اعم از شرقی و غربی آشنا شد. این آشنایی در جهت‌دهی به مطالعات وی تأثیری فراوان داشت. عمررضا سپس به مجمع‌العلمی العربی، در دمشق پیوست و فهرست‌هایی را فراهم کرد. وی هفتاد تألیف دارد و از جمله آنها که مهم‌ترین اثر اوست النساء فی عالمی المغرب والاسلام، معجم قبائل العرب، معجم المؤلفین و مستدرک آن است که در

۱. زرکلی، الاعلام، ج ۴، ص ۲۳۲.

کتاب معجم المؤلفین شرح حال افراد را تا زمان مؤلف آورده است. وی شرح حال مدائنی را با اختصار آورده و چندین کتاب از مدائنی از جمله مقتل الحسین (علیه السلام) را نام برده است.^۱

سید عبدالعزیز طباطبایی (م ۱۳۷۴ ش)

او محقق، کتاب‌شناس، نسخه‌شناس و صاحب‌نظر در دانش تاریخ، رجال و تراجم است که نقش برجسته‌ای در احیای آثار شیعیان در متون کهن دارد. وی برای مطالعات خود به بسیاری از کتابخانه‌های جهان در آسیا، اروپا و آمریکا رفت و نسخه‌های خطی بسیاری را شناسایی کرد و آنها به فهرست‌نگاری و منتشر ساخت. مؤسسه‌های بزرگ و مراکز فرهنگی با او ارتباط داشتند و با نظارت ایشان بسیاری از کارهای تحقیقاتی چاپ و کتاب‌هایی تدوین شد. وی به جهت علاقه‌ای که به احیای میراث کهن شیعه داشت، از شخصیت‌های بزرگ مانند: آغا بزرگ تهرانی و علامه امینی تأثیر پذیرفت و از آن دو بهره برد به طوری که در کتابخانه امیرالمؤمنین (علیه السلام) که علامه امینی تأسیس کرده بود، به تحقیق و تدوین فهرست کتابخانه پرداخت. برای آگاهی بیشتر از شرح حال و تلاش‌های ایشان به جلد نوزدهم از مجموعه مشاهیر کتاب‌شناسی معاصر ایران، محقق طباطبائی، تألیف سید محمد طباطبائی به همت مؤسسه خانه کتاب در تهران انتشار یافته، پرداخته شده است. وی در کتاب اهل البیت فی المکتبه العربیه برخی از کتاب‌های مدائنی را نام برده است.

احمدی میانجی، علی (۱۳۷۹ ش)

وی از عالمان کریم‌النفس، بزرگوار، مجتهد، استاد اخلاق و عضو جامعه مدرسین حوزه علمیه قم بود. وی در حوزه‌های علمیه میانه، تبریز و قم مشغول به تحصیل شد و به درجه اجتهاد رسید. در فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی و سیاسی نیز شرکت جست و نقش فعالی در مبارزه با رژیم پهلوی داشت تا سرانجام انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی (علیه السلام) به پیروزی رسید. وی پس از انقلاب از یاران باوفای امام خمینی (علیه السلام) بود و همواره همگام با روحانیت در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی حضور داشت. او افزون بر تدریس دروس دوره سطح، درس اخلاق برای طلاب داشت. و به تفسیر قرآن و مباحث حدیثی نیز علاقه‌مند بود و آثاری در این

۱. عمرکحاله، معجم المؤلفین، ج ۷، ص ۲۱۱.

موضوعات نوشت. او در آثار فقهی خود به موضوعات روز جامعه نیز پرداخت. کتاب‌های مکاتیب الرسول ﷺ و مکاتیب الائمه (علیهم السلام) درباره مکتوبات و نامه‌های منسوب به پیامبر ﷺ و ائمه (علیهم السلام) و کتاب مالکیت خصوصی در اسلام، در شمار آثار وی هستند. وی در مکاتیب الرسول ﷺ و مکاتیب الائمه (علیهم السلام) گزارش‌های بسیاری را از مدائنی آورده است.

ابن عدی (م ۳۶۵ق) در الکامل^۱، اسمعانی (م ۵۶۲ق) در الانساب^۲، ذهبی (م ۷۴۸ق) در سیر اعلام النبلاء^۳، المغنی فی الضعفاء^۴ میزان الاعتدال^۵ و تاریخ الاسلام^۶ ابن حجر (م ۸۵۲ق) در لسان المیزان^۷ ابن کثیر (م ۷۷۴ق) در البداية والنهاية^۸ جعفریان (معاصر) در منابع تاریخ اسلام^۹ شرح حال مدائنی را به اجمال آورده‌اند.

تک‌نگاری درباره تاریخ‌نگاری و مؤرخان

از میان آثار گذشتگان، بیشترین استفاده را می‌توان از کتاب‌های فهرست برد؛ کتاب‌هایی مانند فهرست ابن ندیم و فهرست نجاشی، فهرست شیخ طوسی، معجم الادباء حموی و الوافی بالوفیات صفدی که در آنها نام مؤلفان و محدثان تاریخ‌نگار که تک‌نگاشته‌هایی در موضوعات مختلف داشته به ثبت رسیده و به نسل‌های آینده منتقل شده‌اند.

همچنین از میان معاصران مهم‌ترین اثر مربوط به تاریخ‌نگاری در اسلام، کتاب تاریخ و تاریخ‌نگاری در اسلام، اثر فرانتس روزنتال با ترجمه دکتر اسدالله آزاد است. این کتاب دارای بخشی مستقل و مهم درباره اشکال اصلی تاریخ‌نگاری در اسلام است که در آن به تاریخ‌خبر که کهن‌ترین صورت تاریخ‌نگاری در اسلام و توصیف جامع یک رویداد است و به صورت معمول بیش از چند صفحه نمی‌شود، پرداخته است به سخن دیگر، تألیف تک‌نگاشته‌های کوتاه در موضوع رویدادهای تاریخی، در حقیقت استمرار همان قصص ایام‌العرب هستند که به نوعی تخصص‌گرایی در موضوعات است و این نشانه بسط و گسترش علوم اسلامی مطرح شده در آن

۱. ابن عدی، الکامل فی الضعفاء الرجال، ج ۵، ص ۲۱۳.

۲. اسمعانی، الانساب، ج ۱۲، ۱۴۷؛ همان، ج ۵، ص ۲۳۰.

۳. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۰، ص ۴۰۱.

۴. همو، المغنی فی الضعفاء، ج ۲، ص ۹۵.

۵. همو، میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۱۵۳.

۶. همو، تاریخ الاسلام، ج ۱۶، ص ۲۸۹-۲۹۱.

۷. ابن حجر، لسان المیزان، ج ۴، ص ۲۵۳.

۸. ابن کثیر، البداية والنهاية، ج ۱۰، ص ۳۲۹.

۹. جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۱۹-۱۲۱.

حوزه در قرن دوم و سوم هجری است در عین حال، کتاب روزنتال نزد صاحب نظران و پژوهشگران دارای اعتبار است، گرچه برخی از گفته‌های روزنتال قابل تأمل و بررسی است. از مورخان معاصر می‌توان از شاکر مصطفی، مؤلف التاریخ العربی و المؤرخون و عبدالعزیز الدوری، مؤلف نشأة علم التاریخ عند العرب نام برد که کتاب‌هایشان در بردارنده مطالبی درباره مکاتب تاریخ‌نگاری اسلامی و انواع مختلف تاریخ‌نگاری نزد مسلمانان بوده و از جمله از مدائنی و تقسیم‌بندی آثار او نام برده شده است. در این دو کتاب، از مهم‌ترین و مشهورترین تک‌نگاری‌ها سخن به میان آمده است.

بدری محمد فهد، صاحب کتاب شیخ الاخباریین، به شرح حال و معرفی آثار ابوالحسن مدائنی پرداخته است؛ زیرا مدائنی در عصر خود بیشترین سهم را در نگارش تک‌نگاری‌ها در موضوعات مختلف (اشخاص، حوادث، فتوحات، تاریخ و سیره) داشته است. کتاب شیخ الأخباریین در این حوزه مهم به شمار می‌آید.

کتاب تاریخ التراث العربی، التدوین التاریخی اثر فؤاد سزگین نیز به نگارش مورخان پرداخته و آثار باقی مانده آنان را در منابع مختلف ذکر کرده است وی به شرح حال مدائنی و برخی از آثار او اشاره کرده است. کتاب تاریخ‌نگاری در اسلام، از دکتر سیدصادق سجادی و دکتر هادی عالم‌زاده نیز به مطالب مختلف از جمله به روش‌ها و مکاتب تاریخ‌نگاری پرداخته است و از پایه‌گذاران مکاتب مدینه و عراق، از جمله اخباریان، و نیز مدائنی نام برده و شرح حال او را به اجمال آورده است. همچنین کتاب علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی از دکتر صادق آئینه‌وند، به مطالب بسیاری از جمله مکتب‌های تاریخ‌نگاری و شرح حال برخی افراد مؤثر آن، از جمله مدائنی پرداخته است. منابع تاریخ اسلام، اثر استاد رسول جعفریان هم به منابع مختلف تاریخ‌نگاری و نیز به شخصیت‌هایی از جمله مدائنی پرداخته است.

انگیزه تاریخ‌نگاران تک‌نگار

توجه به اهمیت ایام‌العرب و دانش انساب نزد عرب -قبل و بعد از اسلام- زمینه‌ای شد تا محدثان و اخباریان به شرح حال وقایع که گاهی حماسی و تفاخر قبیلگی هستند، پردازند. با آمدن اسلام، محدثان به پردازش سیره نبوی پرداختند و آثاری در این زمینه پدید آوردند که می‌توان از ابان بن عثمان بن عفان، عروة بن زبیر، ابن شهاب زهری، ابن اسحاق نام برد. شماری دیگر در قرن دوم و سوم به نگارش موضوعات مختلف در باب اشخاص و رخدادها روی آوردند

و تک‌نگاشته‌هایی در موضوعات تدوین کردند که می‌توان از ابومخنف، هشام کلبی، هیثم بن عدی و مدائنی نام برد. بنابراین، محدثان و اخباریان با انگیزه‌های مختلفی که داشتند به ثبت و ضبط حوادث تاریخی و رخداد‌های آن پرداخته‌اند و در این جهت در گسترش و بسط دانش تاریخ‌نگاری کمک کردند. در حقیقت توجه محدثان به کتابت و نگارش آثار در موضوعات مختلف یکی از شاخصه‌های تمدن اسلامی است که در ردیف ارزشمندترین میراث‌های فرهنگی بشری که همان میراث مکتوب مسلمانان است، قرار داده است.

اما به دست آوردن انگیزه مؤرخان دشوار است؛ زیرا درباره آثاری که نسخه‌هایی از آن موجود نیست، دستیابی به محتوای آنها تا حدی تنها از طریق نقل قول‌هایی که در دیگر منابع آمده امکان‌پذیر است، اما برخی از این آثار تنها نامشان باقی مانده و گزارش‌هایی از آنها در منابع دیگر موجود نیست، تا بتوان انگیزه آنان را در نگارش این‌گونه آثار به دست آورد.

با توجه به شخصیت علمی و فرهنگی مؤلفان این آثار و موقعیت‌هایی که آنان در آن فضای جامعه به دست آوردند، یا مقامی در دستگاه خلافت پیدا کردند و توانستند آثار خود را در زمینه‌های مختلف تألیف کنند، شاید بتوان بخشی از انگیزه‌های این مؤرخان را چنین برشمرد.

۱. وجود مراکز علمی فرهنگی در مدینه و عراق، سبب شدند تا اندیشمندان آن در بسط علمی نقش اساسی داشته باشند و تک‌نگاری‌ها را پدید آوردند و موجب تعالی و رشد دانش تاریخ‌نگاری در زمینه‌های مختلف شوند و مؤلفان در هر موضوعی به تدوین آن پردازند؛

۲. موالی و وابستگان به قبائل، نقش اساسی در سیر نگارش دانش تاریخ‌نگاری، از جمله تک‌نگاری‌ها داشته‌اند. آنان بیشتر به نسب قبائل، منافرات، تفاخرات، ادبیات حماسی و موارد دیگر می‌پرداختند؛

۳. گاه رقابت‌ها و تفاخرهای قبیلگی موجب شکل‌گیری برخی دانش‌های تاریخ‌نگاری، از جمله تک‌نگاری شده‌اند؛ زیرا مؤلفان درباره قبائل عرب و مثالب افراد آن قبیله کتاب نوشتند و همین سبب شد کتاب‌هایی درباره قبائل به‌طور عموم نوشته شوند و به‌طور خاص کتاب‌هایی مانند کتاب تمیم، کتاب قریش و کتاب ثقیف، به نگارش در آیند. در مقابل، شماری دیگر به مثالب‌نگاری افراد و قبائل پرداختند و به سخن دیگر، تفاخرگرائی و رقابت‌ها در رشد و گسترش موضوعات به مؤلفان کمک کردند؛

۴. گسترش سرزمین‌ها و فتح شهرها سبب شدند تا مؤرخان به فتح شهرها و نقش فرماندهان آنها پردازند و کتاب‌هایی در این باره پدید آورند؛